

Unik teologi på samisk grunn: Lars Levi Læstadius' forkynnelse i nyere forskning

Lilly-Anne Østtveit Elgvin

Lilly-Anne Østtveit Elgvin (f. 1954) er førsteamanuensis i KRLE ved Høgskolen i Sørøst-Norge og arbeider med lærerutdanning. Tidligere har hun arbeidet mange år i Nord-Norge. Hun er cand. philol. fra Norsk Lærerakademi (1991) og dr. theol. (TD) fra Uppsala universitet (2010).

Abstract

Unique Theology on Sámi Cultural Ground: Lars Levi Læstadius' Sermons in Recent Scholarship

This article has two main sections. The first section presents a brief survey and commentary of theological research on Læstadius since the mid1900s. The second section presents the method and findings of the author's doctoral thesis on Lars Levi Læstadius' spirituality. The article as a whole focuses on the need to take seriously the metaphorical language of Læstadius' sermons as a necessary starting point of any investigation of his theology. Studying his linguistic and rhetorical style, as well as his exegetical principals, is argued to be both relevant and rewarding in order to understand his theology as it is reflected in the metaphorical universe of his sermons. An important outcome of the author's approach has been the discovery of Læstadius' theological affinity with the early church, and the importance of his closeness to Sámi language and culture for this.

48

Innledning

Opphavs mannen til Nordkalottens største vekkelsesbevegelse, læstadianismen, var en mann av tilsynelatende motsetninger. Lars Levi Læstadius (1800-1861) var prost for Sveriges samiske områder med ansvar for både kirke og skole. I tillegg var han en original teolog, en ruvende vekkelsespredikant, foruten botaniker med internasjonalt ry, mytologisk forfatter og lingvistisk pioner. Denne artikkelen skal handle om teologen Læstadius og om Lars Levi Læstadius i teologisk forskning.¹

Artikkelens første del vil gi en historisk oversikt over større forskningsbidrag fra midten av 1900-tallet og framover. De kan ikke ytes full rettferdighet med hensyn til innhold, det er hovedmomenter som vil bli løftet fram. Bidragene vil bli kommentert ut fra hvor forskningen står i dag og ut fra mitt eget arbeid med samme eller nærliggende temaer, som vil bli presentert i artikkelens andre del. Blant konklusjonene er at Læstadius som teolog og predikant var influert av samisk språkkultur som han var omgitt av hele livet. Videre at hans bibeltolkningsstrategier av denne grunn fikk en affinitet med oldkirkens, uten at det var tale om direkte påvirkning. Artikkelen innledes med en omtale av den læstadianske vekkelserbevegelsen, herunder språklige og etniske forhold i opprinnelsestiden, og av den teologiske Læstadiusforskningens kilder.

Den læstadianske vekkelserbevegelsen

Vekkelseren oppstod i 1845 under Læstadius' prekestol i Karesuando, Sveriges nordligste kirkesogn. På det tidspunktet hadde han virket der i ca. 20 år. I 1849 ble han prest i Pajala, et nabosogn mot sør, og det ble vekkelser også der.² I disse grenseområdene mot storfyrstedømmet Finland var det få svensktalende, og finsk var kirkens offisielle språk. Læstadius begynte å lære seg finsk da han ble utnevnt til prest i Karesuando. Flertallet av den lille befolkningen var imidlertid samisktalende og bare i varierende grad finsktalende. Samisk snakket Læstadius fra barnsben av på grunn av sin oppvekst i lappmarksbygdene Arjeplog og Kvickjock lengre sør. I 1844 opplevde han en åndelig fornyelse. Forkynnelsen ble annerledes fra da av, den fikk en høyere farge, slik han selv sa det, og gjorde stort inntrykk på tilhørerne – det ble vekkelser. Prekenene som nå ble holdt på finsk, begynte å bli spredt gjennom avskrevne manuskripter, de ble opplest og snakket om. I egenskap av sin stilling fikk Læstadius etablert såkalte misjonsskoler som også ble svært viktige for vekkelseren. Tidlig spredte den seg over riksgrensene til Norge og Finland. Til Norge kom den dels med samer som flyttet med reinen til sommerbeiter der, dels med utsendte predikanter. Samene var regnet som kristne på denne tiden, men nå gjorde mange kristentroen til sin egen i mye større grad enn før. En rekke dyktige predikanter oppstod blant dem. Til store deler av Finland spredte vekkelseren seg lett, da finsk var dens hovedspråk. Mange steder spilte kvinner en både aktiv og fremtredende rolle. Vekkelseren fikk stor betydning kulturelt og samfunnsmessig på Nordkalotten. Ringvirkningene kan gjerne sammenlignes med betydningen av haugianismen i sørligere deler av Norge. Med utvandrere spredte vekkelseren seg også til Amerika. I dag er det kanskje flere læstadianere der enn i Norden.

I Norden er læstadianismen en innenkirkelig bevegelse, splittet i flere retninger med liten eller ingen innbyrdes kontakt. I USA har tre retninger dannet hver sine kirkesamfunn, det største er Old Apostolic Lutheran Church. Visse sentrale trekk er karakteristisk for alle læstadianere: Bibeltolkningen er konservativ. En skeptisk holdning til revisjoner av liturgiske bøker, inkludert salmebøker, er vanlig. Nattverden er viktig, og mottas regelmessig. Det legges stor vekt på den muntlige forkynnelsen. Det allmenne prestedømme verdsettes høyt. Skriftemål i egne ritu-

elle former gir inngang til fellesskapet. Tilhørigheten forsterkes ved at dette gjen-tas livet gjennom. Bare menn kan være predikanter, men kvinner er likeverdige i utøvelsen av «nøkkelmakten» ved skriftemål, en meget sentral funksjon i læstadianismen. Individuell åndelig erfaring er viktig, men også fellesskapet. Åpenheten for følelsesuttrykk er stor, læstadianismen forbindes blant annet med såkalte «rørelser». Nøysomhet, enkel livsstil og høy arbeidsmoral har fra begynnelsen av vært kjennetegnende etiske verdier. Det framholdes at barn er en Guds gave, og i familiene kan barneflokkene være store. Holdningen til adiafora som alkohol, dans, teater, etc. er stort sett avvisende. Med en biblisistisk begrunnelse forventer noen læstadianske grupper at kvinner går i skjørt, ikke bruker smykker, ikke klipper håret og benytter hodeplagg under møter. Dette synes å være i forandring.

Den teologiske Læstadiusforskningens primære kilder

Hovedkildene til den teologiske forskningen om Læstadius er to, hans prekenes og hans egen teologiske avhandling, *Dårhushjonet*.³ Andre skrifter er også relevante, særlig artikler i bladet *Ens ropandes röst i öknen*, som Læstadius utgav i årene 1852-54, samt brev.⁴

Prekenene gav Læstadius skarer av hengivne tilhengere, men også motstandere. De var spesielle både i språk og innhold. Læstadius forberedte dem nærmest som en dramaturg, og han var en fengslende taler. Bevarte manuskripter er preget av den form de ble gitt for hans egne tilhørere. Læstadius gjorde aldri noen redigering med tanke på utgivelse for en større, ukjent leserkrets. De første postillene ble utgitt av andre etter hans død. Prekenmanuskriptene er enten hans egne eller avskrifter. De har varierende lengde, men er relativt korte sammenlignet med hva en finner i tidstypiske prekensamlinger, noe som styrker autentisiteten.

To nye, fordelaktige omstendigheter fantes på det tidspunktet jeg forsket på hans prekenes. Den ene var at alle 466 manuskripter i eldste, bevarte versjon var tilgjengelige enten i transkribert, digitalt format (de fleste), eller i maskinskrevet kopi.⁵ De kunne imidlertid ikke brukes samlet som en søkbar database, siden ikke alle var digitaliserte. Til dette bidro dessuten at de var på tre forskjellige språk – finsk (de fleste), svensk (en del) og samisk (noen ganske få), og at de ikke hadde noen konsekvent gjennomført ortografi. Den andre fordelaktige omstendigheten var digital tilgjengelighet av en komplett, trebinds utgave av prekenene på moderne finsk.⁶ Ved hjelp av denne var det mulig ved et enkelt søk å finne total forekomst av et ord, uttrykk eller lengre formulering. Deretter kunne forekomstene sammenholdes med hvilke ord og uttrykk som var brukt i de originale manuskriptene, og meningen kunne tolkes mot bakgrunn av konteksten i hvert tilfelle. Betingelsene var ikke de samme for tidligere forskere. Uten tilgang til alle manuskripter og uten mulighet til å søke i hele kildematerialet kunne en ikke gå strengt, systematisk til verks for å finne svar på ulike spørsmål, og konklusjonene måtte bli mer usikre.

Dårhushjonet er et verk på 900 håndskrevne sider, som Læstadius arbeidet på i 12 år fra 1844 og framover. Det ble utgitt først ca. 100 år etter hans død.⁷ Den underlige tittelen er mangetydig, noe som er ganske typisk for Læstadius.⁸ Han påpekte selv

den tette forbindelsen mellom verket og sin egen forkynnelse i vekkelsetiden. *Dårhushjonet* er en teologisk avhandling om «forsoningen». Det har vært uenighet om hvilken akademisk disiplin verket egentlig tilhører, noe som er talende for dets originalitet. I verket imøtegås spekulativ, filosofisk teologi og alt som smaker av teologisk rasjonalisme, likevel er det ikke i første rekke et filosofisk verk. Læstadius avviste prinsipielt filosofien som *ancilla teologiae* (teologiens tjenestepike). Selv valgte han en form for fysiologisk basert psykologi som hjelper, fordi han mente denne var empirisk og sikker viten. Naturvitenskapsmannen kommer her til syne. I historisk tilbakeblikk står det klart at 1800-tallets medisinske psykologi var sterkt preget av tidens åndsstrømninger. Psykologien er imidlertid ikke selve bærebjelken i *Dårhushjonet*. – Læstadius presiserer at han velger ut de ting som samstemmer med Bibelen, sunn fornuft og fellesmenneskelig erfaring, foruten de vaktens erfaringer. Derfor er verket fortsatt teologisk interessant.

Dårhushjonet har undertittelen *En blick i nådens ordning*, men omhandler ikke nådens orden i ortodoks-pietistisk forstand. Med mindre skrift utdypes at det dreier seg om «betræktelser öfver själens egenskaper och tillstånd» med hensyn til «christendomens högsta idé», nemlig «försoningen». På den tid Læstadius utformet skissen til verket, pågikk den såkalte Strauss-debatten i Sverige.⁹ Læstadius reagerte sterkt mot den tyske venstre-hegelianeren D. F. Strauss' (1808-1874) ideer og mot utgivelsen av hans bok *Das Leben Jesu* i forkortet svensk utgave.¹⁰ Fra en side sett kan *Dårhushjonet* oppfattes som et solid, men svært forsinket innlegg i Strauss-debatten. Formuleringen «christendomens högsta idé» kan oppfattes som et motstykke til Strauss' hegelske «idéen om Kristus», som for ham var et fortettet uttrykk for «forsoning». Hegels idé om at «menneskeheten er Kristus», imøtegås ironisk av Læstadius flere steder i *Dårhushjonet*. Videre skriver Læstadius om «realiserte idéer» (i hjertet) som «troens subjektive grunn», mens Strauss skriver om «Kristus-idéen» som «real idé» og om «kristologiens subjektive grunn». Læstadius bruker altså ord og vendinger som ligner de Strauss brukte, både visuelt og auditivt. Det kan ses som en retorisk strategi for å nå fram til *Dårhushjonets* adressater, de velutdannede og «opplyste» personer som var fortrolige med tidens tankeretninger og influert av dem. Den «rasjonalisme» som er skyteskive gjennom hele verket og som personifiseres i «filosofen», vil da ikke minst være det fornufts-baserte bibelsyn og kristendomssyn som Strauss stod for, og som Læstadius mente hadde fått innpass i de dannede lag av befolkningen, «de bildade klasserna», gjennom utgivelsen av hans bok.

Mest detaljert diskuterer han imidlertid med den danske formidlingsteologen og biskopen Hans Lassen Martensen (1808-1884). I sitt forfatterskap kretser også Martensen om forsoningsbegrepet, noe som var tidstypisk, og han legger et hegelsk-inspirert innhold i det. Dessuten bruker han begrepet «nådens orden», også dette tidstypisk, men han gir det et helt annet innhold enn det har i pietismen.¹¹

Nordisk teologisk Læstadiusforskning fra 1930-tallet til i dag

Forskere har blant annet stilt spørsmål angående Læstadius' teologi og kristendomssyn. Var hans teologi genuint luthersk? Var han en mystiker? Hvilket kirk-

esyn hadde han? I senere år har nye perspektiv og spørsmål kommet til: Hvordan forholdt Læstadius seg til den samiske kulturen han var omgitt av, nærmere bestemt til før-kristen samisk religion? Hvilken homiletisk-retorisk stil var forkynnelsen preget av? Hvordan ser Læstadius' teologi og forkynnelse ut i et kvinneforskningsperspektiv?

Tidlig teologisk Læstadiusforskning

Finske Aulis Zidbäcks avhandling fra 1937 er den første teologiske spesialstudien som skal nevnes.¹² Zidbäck fant en tydelig mystisk tendens i Læstadius' forkynnelse. For å forklare den, søkte han bakenfor pietismen etter en litterær forbindelse til romersk-katolsk middelalder-mystikk. Noen forbindelse lyktes det ikke å dokumentere, men hovedfunnet, den mystiske tendensen, bekreftes i svenske Henning Thulins licenciatavhandling fra 1949.¹³ I likhet med Zidbäck fant Thulin noe mer i Læstadius' prekenes enn emosjonelt ladet retorikk. Han framhever at det mystiske draget er forbundet med en sterk Kristus-konsentrasjon. Det stemmer med hva jeg fant i min egen undersøkelse. Læstadius kan karakteriseres som en kristen mystiker i den forstand at han la stor vekt på troens erfaringsside. Visse sider ved det billedrike språket kan ses som et uttrykk for dette.¹⁴

I Sverige kom Gustaf Dahlbäck med en Læstadiusavhandling allerede året etter Thulin, i 1950.¹⁵ Dahlbäck ville bidra til en grenseoppgang mellom pietisme og hva som ble ansett som genuin, luthersk kristendom i svensk kirkeliv, noe flere svenske teologer var opptatt av på den tiden. Han ville undersøke Læstadius' teologiske system og tok utgangspunkt i *Dårhushjonet*. Han gjennomgår verket grundig, tydeligvis utfra en oppfatning om at det omhandler nådens orden i ortodoks-pietistisk forstand. Han hevder at den rette lære om nådens orden er én av de viktigste bestanddelene i Læstadius' teologi ved siden av læren om forsoningen. En av hans konklusjoner er at Læstadius hadde et subjektivt forsoningssyn. Dette vakte oppmerksomhet, men ble senere imøtegått av andre. Dahlbäck mente at 1800-tallets svenske evangelisme var tilstrekkelig som forståelsesramme når det gjaldt Læstadius' teologiske type, og spiritualisme ble et kjernebegrep i hans analyse. Derved framstod Læstadius ikke som genuint luthersk. Dahlbäck mente å finne at forestillingen om «den himmelske pasjon» var sentrum og kjerne i Læstadius' teologi. I likhet med prekenene inneholder *Dårhushjonet* en god del billedtale, og Dahlbäck hevder at Læstadius støttet seg til bilder når den logiske evnen ikke strakk til. Uttalelsen avspeiler den lite reflekterte holdningen til metaforisk språk, som fortsatt var vanlig midt på 1900-tallet. Analogitenkning og dermed billedtale er ifølge mine egne funn grunnleggende i *Dårhushjonet* så vel som i prekenene, og forestillingen om «den himmelske pasjon» er underordnet dette.

Om Læstadius' dåps- og nattverdsyn

I 1955 utkom norske Dagmar Sivertsen med en avhandling om læstadianismen i Nord-Norge, og i 1962 svenske Olaus Brännström med en avhandling om den læstadianske sjelesorgtradisjonen i Sverige.¹⁶ Begge disse har hatt betydning

for oppfatningen av Læstadius og læstadianismen i sine respektive land. De undersøker først og fremst historiske hendelser og sammenhenger, men går også inn på Læstadius' teologi, for eksempel når det gjelder dåp og nattverd, som jeg velger å stanse ved her. Læstadius' uttalelser om dåpen kan til dels virke inkonsekvente og gir grunnlag for ulike tolkninger. Sivertsen konstaterer dette, og poengterer at alle læstadianske retninger praktiserer barnedåp. Brännström oppfatter Læstadius' syn som egentlig baptistisk, noe som har vært en tendens i forskningen. En polemisk artikkel har vært mye brukt som kilde for en slik tolkning, men det er problematisk å utlede dogmatikk av situasjonsbestemt kritikk i en slik form. Læstadius hadde nok mer sympati for baptistene som forfulgt, kristen minoritet i Sverige på den tiden, enn han var enig med dem teologisk. Han la stor vekt på hjertets tro og på de små barn som forbilledlige i gudsrelasjonen. Da måtte et intellektualistisk, baptistisk dåpssyn virke fjernt. Min undersøkelse av dåpsmetaforikken i forkynnelsen viser at heller ikke denne er lett å tolke entydig. Utbrodert i ulike variasjoner beskrives dåpen framfor alt som en ytre og indre renselse. Den ytre renselsen skal minne om den indre som skal pågå hele livet. Med bibelske metaforer, samt bilder fra natur og menneskeliv, antydes at dåpen knytter et særlig bånd mellom Gud og barnet. Dåpen omtales som bekreftelse på barnekåret og en pakt med den nyfødte, en pakt som må fornyes senere i livet, siden den som regel brytes. Den voksne må bli som et lite barn igjen og fødes på ny, ofte flere ganger – men vanndåpen skal ikke gjentas. Læstadius ser ut til å mene at gjenfødselen skjer uavhengig av dåpen, slik at dåp av nyfødte ikke er nødvendig for gjenfødselens skyld.¹⁷ Her fjerner han seg fra et luthersk syn.

Sivertsen understreker at læstadianernes nattverdsyn er luthersk, og er ikke inne på at Læstadius skulle stå for noe annet. Brännström er heller ikke det, men hevder at Læstadius brukte nattverden som et våpen i kampen for en rett anger og bot, («bedring»), og en levende kristendom. Billedbruken i en enkelt nattverdpreken kaller han bisarr. Kommentaren er illustrerende for det fravær av analyse av Læstadius' billedspråk, som var typisk for den tiden. 50 år senere, under andre forutsetninger, kan en lettere se at det ligger teologisk arbeid bak uttrykk som i første omgang kan virke svært så underlige, og at de har en forståelig mening. Det billedlige har sammenheng med eksegetiske strategier som ikke lenger var vanlige på 1800-tallet, og styres av Læstadius' gudsbilde og forsoningssyn, ifølge den undersøkelsen jeg har gjort.¹⁸

Nattverdsynet kan nok sies å være i samsvar med det lutherske. Samtidig kan det sies at nattverden omtales slik at det minner om den forståelse av tegn som en finner i eldre tidsepoker, hvor tegnet ikke bare står for saken, men både har del i og gir del i saken. For øvrig er dette også i tråd med en side ved samisk religiøsitet som Læstadius kjente godt og som fantes i hans omgivelser, nemlig en selvfølgelig tro på at åndelige krefter manifesterte seg i naturen og i det materielle. Både antall gudstjenester med nattverd og deltagelsen i nattverd økte i Karesuando og Pajala fra hans tid av. Den dag i dag er nattverden høyt skattet og mye brukt av læstadianere. Det er ikke minst i forbindelse med dette sakramentet at den såkalte «rørelsen» har holdt seg lenge.

Kirkesyn

På 1980- og 1990-tallet kom flere spennende forskningsbidrag, tre i Finland og ett i Sverige. Alle representerte noe nytt teoretisk og/eller metodisk. Det første av de tre var finske Hannu Juntunens dogmatiske undersøkelse av Læstadius' ekklesiologi.¹⁹ Metodisk skiller han mellom logiske resonnementer og billedtale i kildematerialet. Dette er nytt, og han vektlegger de første. Juntunen utfordrer den alminnelige oppfatning at Læstadius' kirkesyn på ukomplisert vis kan forbindes med det pietistiske. I realiteten problematiserer han hele den hevdvunne oppfatning at en framfor alt må søke etter forbindelser til pietistiske predikanter og vekelsesledere, om en vil plassere Læstadius nærmere teologisk og kirkelig.²⁰ Blant annet framholder han at *Dårhushjonet* verken gir noen systematisk fullgod eller terminologisk konsekvent framstilling av nådens orden. I ekklesiologien finner han ingen spiritualistisk grunnoppfatning. Ifølge Juntunen var begrepet *ecclesia invisibilis* fremmed for Læstadius, han mente at levende tro var empirisk konstaterbar. *Corpus permixtum*-tanken (menigheten som et fellesskap av troende og vantro) finnes hos ham, men den er både klassisk og luthersk, så vel som pietistisk. Tanken på en *ecclesiola* (en kjerne av troende mennesker i den alminnelige menigheten) er til stede, men er ikke særlig sentral. *Ecclesiola* er ikke alene om å formidle autentisk kristendom, men om å uttrykke den levende kristendom som er målet for hele kirkes virksomhet.²¹ Juntunen understreker at Læstadius' sterke kirkekritikk var historisk betinget. Han mener Læstadius ikke så noen hindring for at en rett kirke manifesterte seg i historien, kirkekritikken antyder vilkårene. Min analyse av kirkesynet slik det reflekteres i forkynnelseens metaforikk, samsvarer med Juntunens nyanseringer.²²

Kvinnesymbolikk

Helt nye perspektiver kommer etter dette inn i forskningen. Svenske Kristina Nilsson undersøker Læstadius' forkynnelse og teologi i et kvinneforskningsperspektiv.²³ Hun dokumenterer at kvinnesymbolikk, framfor alt morssymbolikk, er et gjennomgående trekk. Nilsson tar billedspråket på alvor som ingen før henne, men foretar likevel ingen analyse av det metaforiske språkets karakter og dets forbindelser til bibeltolkning. Det omtales som symbolspråk, og ser ut til å oppfattes som et begrepsmessig redskap, om enn inspirert av Bibelen. Dybdepsykologiske forklaringer antydes. Nilsson beskriver «läran om avbilden» i *Dårhushjonet*, som går ut på at mennesket i egenskap av å være skapt i Guds bilde, avspeiler noe av Gud. Sann menneskekunnskap kan derfor bli en veiviser til gudskunnskap. For Læstadius blir dette viktig for forståelsen av forsoningen. Hos Nilsson er det imidlertid en spenning mellom vekten hun legger på «läran om avbilden» og på Læstadius' evne og tendens til billedtale, og framstillingen av ham selv som en begrepsmessig arbeidende teolog. Selve uttrykksmåten «läran om avbilden» er talende i så måte. Nilsson framholder at det finske språket gav Læstadius muligheter til teologisk nytenkning om gudsbegrepet, og mener at dette er bakgrunnen for den sentrale gudsbenevnelsen *Taiivaallinen Vanhin*, (nærmere omtalt senere i artikkelen). Med et språk uten grammatisk kjønn kunne han utvikle et gudsbegrep med uvan-

lig sterke feminine trekk uten å gjøre Gud til kvinne. Imidlertid er *Taivaallinen Vanhin* ikke et begrep for Læstadius, men derimot en levende metafor som uttrykker hans gudsbilde – dette mener jeg er innlysende. For øvrig var Læstadius mer fortrolig med samisk enn med finsk, og samisk er et språk uten grammatisk kjønn, i likhet med finsk.

Referanser til samisk religiøsitet

Noe nytt kommer også med finske Nilla Outakoskis avhandling fra 1991. Han undersøker referanser til førkristen samisk religiøsitet i Læstadius' forkynnelse, mer presist referanser til underjordiske og Læstadius' holdning til forestillinger om slike, og sammenholder dette med Karesuando-samenes verdensbilde.²⁴ Dermed ble en side ved Læstadius løftet fram, som til da hadde vært neglisjert i forskningen, nemlig hans nærhet til samisk kultur og hva denne kan ha hatt å si for hans forkynnelse og teologi. Outakoski finner at Læstadius bekrefter troen på de underjordiske, men at han stiller denne troen i et negativt lys. Imidlertid går han som så mange andre, direkte til analysen av innholdet i prekenene, uten først å ha analysert den retoriske stilen eller det metaforiske språkets karakter. Det kan ha påvirket resultatene.

Retorisk stil

For første gang kommer så en avhandling innen lingvistikk, som tematiserer forkynnelsens retoriske stil og dens funksjon.²⁵ Finske Lassi Kujanpää sammenholder Læstadius' prekenstil med klassiske retoriske prinsipper slik de formidles i en liten bok som Læstadius var vel kjent med, og som var skrevet av hans egen lærer i homiletikk, Uppsala-professoren Samuel Ödmann (1750-1829). Kujanpää analyserer et lite utvalg på 14 prekenener, alle de bevarte fra adventstiden. Han finner at åtte av disse er adressert til uomvendte og hører til den anklagende kategorien *genus iudicale*, sju er adressert til troende og hører til den belærende kategorien *genus deliberativum*, mens de resterende fire prekenene er adressert til en blandet lyttergruppe, og hører også til *genus deliberativum*. Kujanpää finner at Læstadius følger mange av Ödmanns anvisninger, at han er en kyndig retoriker som i stor grad følger reglene, men at han også har sine personlige karakteristika. Det finnes dessuten trekk som minner om middelalderens prekenpraksis, så vel som luthersk og pietistisk. Imidlertid stilles ikke spørsmålet om det er prinsipper hos Ödmann Læstadius ikke følger, eller om han også bryter med slikt som blir tilrådd. Etter å ha arbeidet med prekenene og studert Ödmanns bok, finner jeg slike brudd svært iøynefallende. Framfor alt finner jeg en type metaforikk hos Læstadius som er gjennomgående, og som ikke engang omtales hos Ödmann. Bruddene med vedtatte homiletiske stilregler bidrar i høy grad til å gi Læstadius' prekenener deres særpreg. Dermed er jeg kommet fram til min egen Læstadiusavhandling fra 2010.

Karakteren av Læstadius' prekenspråk, og teologiske implikasjoner

Fra første stund har Læstadius' prekenspråk vært stemplet som overdrevent følelsesladet og i praksis uten særlig teologisk interesse. På den annen side har sitater fra prekenene i blant vært benyttet for å underbygge tolkninger av hans teologi. En har med andre ord behandlet utsagn i prekenene som om de var dogmatiske. På tilsvarende måte har en brukt *Dårhushjonet* som om det var et dogmatisk verk, hvilket det ikke er. Læstadius benyttet seg ofte av ironi, og i blant besk satire. Dette ses i prekenene, men særlig i *Dårhushjonet*, i *Ens Ropandes Röst i Öknen* og i den manifestlignende pamfletten *Crapula Mundi* (Verdens rus).²⁶ I tolkningen av Læstadius' tekster bør man ta høyde for karakteren av språk og retorikk. Når det gjelder prekenene, bør man i tillegg ta i betraktning hvilken form for bibeltolkning billedtalen representerer. En systematisk gjennomført analyse av billedverdenen i Læstadius' forkynnelse kan åpne for å se det sentrale i hans teologi på en ny måte og gi mulighet for å oppdage sider som ellers ville forbli dunkle. En slik undersøkelse ønsket jeg å gjøre.

Jeg gjennomgikk alle Læstadius' etterlatte prekener og gjorde en detaljert undersøkelse av et representativt utvalg på 45 av prekenene fra vekkelsetiden, dvs. 10 % av samtlige. Alle gudsbetegnelser, gudsmetaforer og alle rollemodeller ble registrert. Bruken av de mest frekvente ble nærmere undersøkt der de forekom i alle de 452 prekener fra tiden etter 1844. Som nødvendige og premissgivende forarbeider undersøkte jeg Læstadius' livshistorie og åndelige gjennombrudd, hans lingvistiske og retoriske stil, samt hans eksegetiske strategier.²⁷ I den forbindelse ble grupper av prekener analysert i detalj med henblikk på spesielle aspekter, i alt 126 prekener.²⁸ I denne artikkelen er det mest relevant å presentere forarbeidene, men det skjer i lys av hele undersøkelsens resultater.

Åndelig gjennombrudd og nytt gudsbilde

Året 1844 ble skjellsettende i Læstadius' liv. Da opplevde han et åndelig gjennombrudd eller en gjennomgripende fornyelse. Forkynnelsen ble annerledes fra da av, noe en kan se ved å sammenligne med 12 prekener fra 1820-årene, som er bevart. Det var prekenene fra 1844 av som skapte vekkelsetiden, som ble avskrevet, spredd, og etter hvert trykt i postiller. Et nytt gudsbilde er det mest grunnleggende, noe som ikke har vært påaktet i tidligere forskning. En kvinne han kalte «Lappflickan Maria», er forbundet med det åndelige gjennombruddet. Lenge var det en uløst gåte hvem hun egentlig var, og det var vanskelig å vurdere på hvilken måte hun kunne ha betydd noe. Læstadius selv sa ikke mye om det, men skrev at hennes fortelling og erfaringer gjorde dypt inntrykk på hans hjerte, og at han nå så veien som ledet til livet. I 1955 kunne historikeren Gunnar Wikmark publisere artikkelen «Læstadius' Maria' identifiserad. Slutlänken i en beviskedja».²⁹ Maria var identisk med en Milla Clementsdotter fra Jämtland (f. 1815, d. ukjent år). Om henne var det bevart en fyldig livsskildring,³⁰ og med den fikk teologisk forskning nye muligheter til å tolke hendelsen som fikk så stor betydning for Læstadius. Både eldre og nyere tolkninger har konsekvenser for eller sammenheng med helhetsoppfatningen av ham.³¹ Jeg har tolket Læstadius' gjennombrudd som en opplevelse av mystisk karakter, som ga ham en ny erfaring av gudsrelasjonen, et nytt gudsbilde

og kimen til en ny teologi. Marias betydning i denne sammenhengen har jeg tolket i lys av religionspsykologisk rolleteori.³² I en bestemt behovssituasjon ble hun en rollemodell som han kunne identifisere seg med vis-à-vis Gud. Derved kunne han oppleve gudsrelasjonen på en ny måte. Det er en utstrakt bruk av rollemodeller i Læstadius' forkynnelse etter 1844, noe som kan peke tilbake på en slik erfaring.

Det endrede gudsbilde er utkrystallisert i gudsmetaforen *Taivaallinen Vanhin*, som også er ny etter 1844. Uttrykket er finsk, og betyr «den himmelske Eldste», bokstavelig oversatt.³³ På flere språk brukes «de eldre» om foreldre. På svensk og norsk er det ikke slik, og uttrykket oversettes til «den himmelske Forelder». Tilsvarende uttrykk i *Dårhushjonet*, som er skrevet på svensk, er «Skaperen med et morshjerte», og er nok mest dekkende for innholdet.

Taivaallinen Vanhin blir Læstadius' mest frekvente gudsmetafor. Den går hånd i hånd med at «forsoning» blir et hovedtema i forkynnelsen. Den lutherske rettferdiggjørelseslæren nedtones, med forestillingene om Gud som dommer og mennesket som lovbrøyer, et upersonlig forhold. I stedet kommer en konsentrasjon om relasjonen mellom Gud som «Skaperen med et morshjerte» og mennesket som barn, en brutt relasjon hvor partene trenger å forsones. Jesu korsfestelse oppfattes ikke lenger som stedfortredende straff, men som et mord på Forelderen. For Læstadius er dette ikke bare noe som skjedde i fortiden, men noe som skjer igjen og igjen og som alle mennesker er delaktige i. Det framstilles på en måte som legger til rette for innlevelse, anger og sorg, rolletaking, og til slutt opplevelse av forsoning.³⁴ Det skjer med mange variasjoner og nyanser som har implikasjoner for Læstadius' syn på ulike teologiske tema. Dessuten finnes det mer eller mindre overlappende paralleller, framfor alt i framstillingen av «Fårehuset» hvor gudsmetaforen «Hyrden» er sentral.

Taivaallinen Vanhin utbroderes i tilknytning til hele bibelhistorien, fra skapelsen gjennom syndefall og frelse fram til eskatologisk nyskapelse. På dette viset framkommer enheten i treenigheten på en særegen måte. De konkrete utbroderingene av foreldermetaforen har et naivistisk preg, noe som gir en forbausende likhet med enkelte kristne tekster fra antikken, særlig gammelsyriske, mer enn for eksempel med billedrike prekener i romantikkens ånd fra Læstadius' eget århundre.³⁵

Lingvistisk særpreg

Et spørsmål jeg stilte meg, var om det fantes spesielle kontaktpunkt mellom Læstadius' forkynnelse og datidens samiske kultur, noe som i tilfelle kunne bidra til å forklare vekselens raske og sterke nedslag blant samer. Dette ledet videre til spørsmål om lingvistisk særpreg, som gjorde begrepet «oralitet» viktig. I kvalifisert forstand var datidens samiske kultur en utpreget «oral kultur» hvor talespråket hadde visse typiske kjennetegn. Disse kjennetegnene gjenfant jeg i Læstadius' prekener. Utformingen samsvarte med skrevne og uskrevne regler for muntlig formidling i kulturer hvor bøker og lesing spiller liten rolle, og hvor folk i stor grad er avhengige av hukommelsen. Ett av kjennetegnene er narrativ formidling gjennom gode fortellinger. I samisk kultur har folkets historie, myter, virkelighetsforståelse og levevis blitt formidlet slik. Tilsvarende er Læstadi-

us' forkynnelse i ikke liten grad narrativ og anekdotisk. Et annet kjennetegn er bruken av «formler», faste skikkelser og uttrykk som kommer igjen i ulike sammenhenger, og som er viktige for hukommelsen. Slike formler finnes både i samiske sagn og eventyr samlet sett, og i Læstadius' forkynnelse samlet sett. Enda et kjennetegn er at flere meningslag og virkelighetssfærer kan finnes i samme fortelling. Eldre, samisk joikepoesi, myter, eventyr og sagn kan oppfattes slik. Hos Læstadius ses noe lignende. Metaforisk sammenføres bibelske skikkelser og situasjoner med hans egne tilhørere og med situasjoner de befinner seg i, uten noen klar skjelning. Slik formidles en åndelig og tidløs dimensjon i bibelfortellingene sammen med den historiske og bokstavelige, og slik gjøres denne dimensjonen nærværende for lytterne. Dette peker mot bruken av bestemte bibeltolkningsstrategier.

Retorisk stil

Læstadius kombinerer det narrative og billedlige med en strukturell form som tilsvarer svensk 1800-talls typiske temapreken. Ett eller flere tema strukturerer prekenene. Hos Læstadius er en kortere preken over en valgt lesetekst samordnet med prekenen over evangelieteksten, under samme hovedtema. I utgitte postiller er disse sammenstilt som en enhet, de utgjør én preken. Om man sammenholder prekenene med homiletiske tradisjoner i et lengre tidsperspektiv, finner man at de står i en homiletisk-historisk linje med røtter hos Quintilian (ca. 35 – ca. 100 e. Kr.) – en linje som setter *affectus* foran *ratio*, påvirkning av følelser foran påvirkning av fornuft. Ved å følge denne linjen skiller Læstadius seg markant ut fra samtidige forkynnere både i kirke og vekkelseskristendom. De var i stor grad preget av en forstandskultur som fantes i kjølvannet av idealer fra opplysningstiden, og som blant annet reflekteres i professor Ödmanns homiletikk. Læstadius brøt regler for god prekensikk ved sin fargesterke og følelsesvekkende metaforbruk. Det metaforiske er noe langt mer enn et illustrerende, pedagogisk hjelpemiddel, sparsomt brukt, som er hva Ödmann anbefaler. Læstadius sikter mot lytternes hjerte, men hjertet er *ikke* å forstå som en metafor for menneskets følelsessentrum. Riktignok mener Læstadius at hjertet er forbundet med følelsene, faktisk rent fysisk. Dette går han inn på i *Dårhushjonets* pasjonslære. Men viktigere er at han forbinder hjertet med menneskets ånd. Han har en forestilling om et åndelig hjerte, og dette ser han som kontaktpunktet mellom det enkelte menneske og Gud. Hjertet er troens sete, det sted hvor troen kan tennes eller slukkes, vokse eller avta, det sted hvor mennesket kan åpne seg for Gud, men alternativt også for «fienden». Hjertet kan fylles av «den himmelske pasjon» eller av «den nedrige pasjon», og dette påvirker hele mennesket, inkludert vilje og forstand. På dette punkt utvikler han den medisinske pasjonslæren på teologisk grunnlag. Han knytter an til den bibelske tanken om «det indre menneske». Han ser det slik at det fysiske, det emosjonelle og det åndelige møtes i hjertet. Derfor gir det mening å tale til følelsene for å nå det indre mennesket. Samisk antropologi har forestillinger om hjertet som korresponderer godt med dette, og Læstadius kan ha vært influert også fra den kanten. For å berøre lytternes følelser framstiller han bibelske skikkelser anskuelig og sansbart. Han beskriver deres handlinger vis-à-vis Frelseren/Forelderen/Hyrden m.fl., og gjør dem til rollemodeller og identifikasjonsfigurer. Slik gir han handlingsalternativer

til det indre mennesket, han gir lytterne mulighet til bevegelse og forandring i sin gudsrelasjon. Vekkelsen som oppstod tyder på at han lyktes. Jeg anser denne siden ved Læstadius' retoriske stil som den viktigste.³⁶ Også den peker mot bruken av bestemte bibeltolkningsstrategier.

Bibeltolkningsstrategi

Etter lang tids leting fant jeg at Læstadius' eksegetiske og hermeneutiske strategier best kunne forstås gjennom en sammenligning med oldkirkelige, slik en finner disse redegjort for i patristisk forskning. Jeg kom til at typebegrepet var et egnet analytisk redskap. Innen patristikken er det uenighet om forståelsen av dette og det tilhørende begrepet typologi til forskjell fra allegori. To framstående franske teologer har hatt hver sine følgere, Jean Daniélou og Henri de Lubac. I tilslutning til argumentasjonen hos framfor alt Francis Young har jeg fulgt de Lubac. Young definerer en type på følgende nyanserte måte:

People who are models or examples of a particular virtue or way of life.
A 'figural' reading of Scripture that focuses (a) on such 'figures' as patterns enabling the reader to enter the text and live it, or (b) on models, patterns or stories of the Old Testament as prefiguring or prophesying Christ, the church, or God's future kingdom.³⁷

Hos Læstadius fant jeg gjennomgående den første formen for bruk av typer: En figurativ lesning av de bibelske skrifter der det fokuseres på mønstermodeller (rollemodeller) som åpner muligheten for leseren (hos Læstadius tilhøreren) til å gå inn i teksten (hos Læstadius fortellingen) og leve (i) den.

Omgangen med tid er viktig i denne forbindelse. Jeg fant eksempler på oldkirkelig eksegesi basert på den oppfatning at ting stadig gjentar seg i historiens løp. For eksempel mente donatismens skriftfortolkere at kampen mellom godt og ondt og spenningen mellom (sanne) troende og deres motstandere var den samme til alle tider. Dette kom til syne i eksegesen ved at de selv og deres motstandere kunne beskrives ved hjelp av skikkelser og grupperinger i bibelhistorien, ikke minst fra Det gamle testamente – avstanden i tid ble irrelevant. En kan si at de foretok en sammentrekning av tid og derved en samtidiggjøring av bibelhistoriske situasjoner med situasjoner som de selv befant seg i.³⁸

Jeg fant også beskrevet en eksegesi som skal ha vært mer generelt utbredt, der opplevelsen av tid ble irrelevant på en annen måte.³⁹ Det synes like riktig å kalle det en opplevelse som en oppfatning. Ikke bare fortiden, men også framtiden trekkes sammen med nåtiden og gjøres samtidig. Slik skapes en fornemmelse av umiddelbar samtidighet med bibelske skikkelser og hendelser enten de tilhører urtid, historisk tid eller eskatologisk framtid. De bibelske skikkelsene blir representanter for fundamentale sider ved menneskets eksistens og gudsrelasjon, de viser betingelser og erfaringer som er de samme til alle tider – det hele framstilles som i et evig *nå*. Tydeligst fant jeg dette i eksempler hentet fra Efraim Syrerens forfatterskap. Det er som om det beskrevne løftes over den lineære tidsaksen til en dimensjon utenfor tid og rom. Begge de omtalte former for eksegesi gjenfant jeg

hos Læstadius, og kalte dem henholdsvis samtidiggjørende og tidsoverskridende typologisk eksegese.⁴⁰ Parallelt brukte jeg metaforen «teleskopi», for å få fram sammentrekningen av tid som et vesentlig element.

Bibelsyn og språksyn

Jeg fant dessuten at Læstadius hadde et bibelsyn, åpenbaringssyn og språksyn som samsvarte med oldkirkens. I analysen av dette momentet brukte jeg særlig Youngs beskrivelser av Efraim Syrerens (ca. 306 – 373) og av Gregor av Nyssa (ca. 330 – ca. 395). De betraktet Bibelen som en hellig bok med et enhetlig åndelig budskap. Budskapet var avspeilt gjennom «typer» framfor alt i bibelhistoriens fortellinger, men også i dens metaforiske uttrykk og øvrige tekster. (Her gjenkjennes den andre av Youngs definisjoner.) Dessuten var naturen, skaperverket, også bærer av «typer» eller «avtrykk» av den åndelige virkelighet og av det samme budskap. Menneskelig språk var utilstrekkelig til å utsi noe om Gud, men fordi «typene» i de bibelske skrifter og i naturen var gitt av ham, var de pålitelige veivisere.

Det ble klart at Læstadius' billedspråk reflekterer et teologisk arbeid med «typer». Utgangspunktet er Bibelens egne fortellinger og metaforiske uttrykk. Den sentrale foreldermetaforen er ikke noe unntak, den springer ut av morsanalogier både i Det gamle og i Det nye testamente. Sammen med bibelske typer bruker han dessuten avspeilinger av det guddommelige som han mener å se i natur og menneskeliv. Slik bygger han opp typologier, det vil si sammenstillinger av to eller flere beslektede typer som gjensidig belyser og forsterker hverandre. I forkynnelsen har typologiene et pastoralt siktemål, men de rommer samtidig teologisk tenkning om emner som forsoningen, dåpen, nattverden, for bare å nevne noen.⁴¹

Dårhushjonet i lys av det foregående

Tilsvarende tankegang, en form for analogitenkning, er grunnleggende for *Dårhushjonet*. Fra det menneskelige morshjerte kan en slutte seg til noe om Guds morshjerte. Naturens typer, dyr og fugler, trekkes også inn. Tanken om Guds morshjerte er bibelsk fundert. Pasjonslærens funksjon er å støtte og utdype forståelsen av hjertet. Noe av denne forståelsen overføres på Gud. I Læstadius' analogiske tankegang spiller pasjonene en lignende rolle i Guds hjerte som de gjør i menneskets hjerte. Men hos Gud finnes ingen nedrige pasjoner. Kampen mellom rettferdighetskravet og kjærlighetskravet i Guds eget hjerte blir kjernen i tolkningen av forsoningen. På den annen side er den angivelig empiriske kunnskapen om menneskehjertet og hele menneskets sjelsliv viktig for forkynneren Læstadius, for forsoningen har to parter, Gud og menneske. *Dårhushjonets* antropologi reflekteres i måten han taler til tilhørerne på. I tråd med pasjonslæren anser han følelseslivet som mer grunnleggende i mennesket enn vilje og forstand. I hans øyne er tilhørerne preget av ulike pasjoner (gjerrighet, misunnelse, selvhevdelse, grådighet, vrede m.fl.), og disse vil han vise fram. Det skjer gjennom rollemodeller og små narrativer. Hans overbevisning er at når forsoning med Gud skjer, vil den «himmelske pasjon» fylle hjertet, de mindre pasjonene vil få en ny farge, og hele personen vil

bli forandret. Her trumfes pasjonslæren av Læstadius' oppfatning at mennesket er innsatt i en åndelig virkelighet som det alltid påvirkes av, ja, som det er utlevert til – Gud eller djevelen, Forelderen eller «fienden».

Avslutning

Alt dette viser at Læstadius sto fjernt fra den form for modernitet som ellers i stor grad preget 1800-tallets teologi. I den ble det lagt vekt på studiet av Bibelen som *historisk tekst*, noe som innebar objektivisering og distanse. I forkynnelsen førte det til et problem med å overstige avstanden til Jesu tid, noe en kan se også hos vekelsespredikanter som det er naturlig å sammenligne Læstadius med.⁴² I Læstadius' forkynnelse ser vi i stedet en tolkning av bibeltekstene som gjør historisk avstand irrelevant, og en formidling som innbyr til innlevelse og delaktighet. I samtidens teologi var støttestaven det Læstadius kalte rasjonalistisk filosofi, og denne tok han avstand fra. I *Dårhushjonets* forsoningsteologi ser vi derimot at billedlig, sammenlignende tenkning er grunnleggende, samtidig som Læstadius vil gi teologien empirisk støtte. Denne kombinasjonen gjør hans teologi helt spesiell.

Læstadius blir allment ansett som en representant for pietismen, om enn en noe spesiell sådan. Selvfølgelig finnes det kontaktpunkter og likhetstrekk, pietismen var også en del av hans bakgrunn. Men sider som ikke uten videre passer inn i den sammenhengen har dermed havnet i utkanten av forskningens synsfelt. En har ikke for alvor reist spørsmålet om det skulle finnes noe genuint egenartet hos Læstadius. Gjennom min avhandling har jeg reist dette spørsmålet og funnet at Læstadius på mange måter var original i ordets rette forstand. Mye av det egenartede kan best forklares med hans forankring i pre-moderne språklig kultur, den samiske. I tilnærming til og bruk av Bibelen gav det ham en affinitet med teologer i perioden fra kristendommens første århundrer og fram til den store omveltningen som begynte omkring år 1200.

Det er verdt å tenke over hvordan flere forhold i Læstadius' liv sammenfalt i året 1844, og at flere av forholdene var relatert til det samiske. 1844 var året for hans åndelige gjennombrudd, som var forbundet med den samiske «Maria». Det var året da han fullførte to større litterære arbeider, en bibelhistorie på samisk (den første i sitt slag) og et bestillingsverk om samisk mytologi. Det var også året da han begynte å skrive på *Dårhushjonet*, skissen til hele verket var ferdig i løpet av kort tid. Og sist, men ikke minst, det var året da prekenene begynte å få «en høyere farge», og han fikk et gjennomslag han aldri tidligere hadde hatt – det ble vekkelse. Var alt dette bare tilfeldige sammenfall i tid, kan man spørre. Jeg mener det er rimelig å anta noe annet. Læstadius' åndelige fornyelse var dyptgripende og skjellsettende. Det ser ut som den førte til en ny synergisme mellom hans livserfaringer, hans nærhet til pietistisk vekkelseskristendom, akademiske skolering, og sist, men ikke minst, samisk språk og kultur – som han nylig hadde begynt å fordype seg i, og som dessuten var en vesentlig del av hans egen bakgrunn. Til sammen var alt dette mer enn nok til å gi ham et unikt særpreg både som teolog og forkynner.

Noter:

- 1 *Detaljerte referanser til artikkelens innhold finnes i min doktoravhandling. Elgvin, Lilly-Anne Østtveit (2010). Lars Levi Læstadius' spiritualitet. Bibliotheca Theologiae Practicae 88 (Skellefteå). Sammendrag på finsk og engelsk.*
- 2 *Læstadius ble ordinert i 1825, etter skolegang og studier i Hernösand og Uppsala. Den teologiske utdannelsen ble supplert med pastoralexamen-i 1843. Med denne fikk han mulighet til å søke stilling i Pajala som lå utenfor de svenske lappmarksgrensene.*
- 3 *Læstadius, Lars Levi (1997). (Tidligere utgitt 1949/1964.) Dårhushjonet. En blick i nådens ordning systematisk framställt under form af betræktelser öfwer själens egenskaper och tillstånd [---] Faksimileutgave (Skellefteå). Om tittelen, se note 7.*
- 4 *Læstadius, Lars Levi (1979). Hellman. Granskad och språkligt reviderad och ånyo utgiven 1979 av S. Wettainen.) (Norrtälje.)*
- 5 *Arkiv hos Seppo Leivo, Vanda, Finland. Grunnarbeid i forbindelse med utgivelsen av komplett, språklig modernisert prekansamling på finsk. Læstadius 1996, 1998, 2000. Saaarnat I, II, III. (Lahti)*
- 6 *Stilt til disposisjon av Seppo Leivo, se forrige note.*
- 7 *Læstadius hadde vansker med å finne en utgiver, og etter hans død var manuskriptet lenge forsvunnet.*
- 8 *Et dårhushjon var en psykiatrisk pasient, og tittelen kan være en selvironisk antydning om mottakelsen Læstadius ventet at verket ville få. Den kan også være et hint om hans sympatier med vekkelseskristendommen, for det hadde hendt at såkalte vakte personer var blitt innlagt på dårhus på grunn av sitt angivelige svermeri, og dermed ble dårhushjon. Tittelen kan dessuten være et satirisk hint til de filosofer Læstadius kritiserer i verket. Den spekulative filosofi var midt på 1800-tallet på vei ut, og dens store talsmenn var blitt kalt dårhushjon i dagspressen, Læstadius var bare én av kritikerne.*
- 9 *Petzäll, Erik (1936). Straussdebatten i Sverige. En kyrkohistorisk undersökning (Stockholm).*
- 10 *Strauss, David Friedrich (1841). Strauss och evangelierna eller Jesu lefnad, 1-2 (Stockholm).*
- 11 *I dette ses et eksempel på pietismens sterke innflytelse også på det 19. århundres teologi.*
- 12 *Zidbäck, Aulis (1937). Lars Levi Læstadiusen kristillisyden-näkemys, eritysesti silmälläpitiäen Kristuksen seuraamisen ihannetta (Helsinki).*
- 13 *Thulin, Henning (1949). Lars Levi Læstadius och hans förkunnelse (Stockholm).*
- 14 *Jf. Elgvin (2010), kap. 1.*
- 15 *Dahlbäck, Gustaf (1950). Den gamla och den nya människan i Lars Levi Læstadius' teologi (Lund).*
- 16 *Sivertsen, Dagmar (1955). Læstadianismen i Norge (Oslo). Brännström, Olaus (1962). Den læstadianska själavårdstraditionen i Sverige under 1800-talet. Bibliotheca Theologiae Practicae 13 (Lund).*
- 17 *Jf. Elgvin (2010), kap. 12 om dåpen.*
- 18 *Jf. Elgvin (2010), kap. 13 om nattverden.*
- 19 *Juntunen, Hannu, (1982). Lars Levi Læstadiusen käsitys kirkosta. Suomalaisen teologisen kirjallisuus-seuran julkaisuja 132 (Helsinki). Sammendrag på svensk.*
- 20 *Det er forgjeves søkt etter forbindelser til C. O. Rosenius (1816-1868). Forbindelsen til J. O. Hoof (1768-1839) er svært indirekte. Kort før sin død beklaget Læstadius i et brev at han ikke hadde lest noe av H. Schartau (1757-1825). Det er ingen belegg for kontakt mellom Læstadius og den norske vekkelsespredikanten H.N. Hauge (1771-1824). Derimot må en gå ut fra at han kjente A. Nohrborgs (1725-1767) postille, og det er dokumentert at han kjente postillene til de to Wegelius, foruten Ropande rösten av P. J. Topp (1787-1869). Om en begynner å sammenligne med disse, er imidlertid forskjellene like iøynefallende som likhetene. Jf. Elgvin (2010):14, 121ff., 348.*

- 21 Sivertsen poengterer at alle læstadianske retninger står for en klassisk *ecclesia in ecclesia* tanke, og ser ut til å tilbakeføre dette til lærefaderen. Sivertsen (1955):392. Brännström har samme oppfatning, noe som framkommer gjennomgående hos ham. Brännström (1962).
- 22 Jf. Elgvin (2010), kap. 10 om kirken.
- 23 Nilsson, Kristina (1988). *Den himmelska Föräldern. Ett studium av kvinnans betydelse i och för Lars Levi Laestadius' förkunnelse*. Uppsala Women's Studies. A, Women in Religion, 1 (Stockholm). Sammendrag på engelsk.
- 24 Outakoski, Nilla (1991). *Lars Levi Læstadiusens saarnojen maahiskuva verrattuna Kaaresuvannon nomadien maahiskäsityksiin*. Acta Societatis Historicae Ouluensis, Scripta Historica 17 (Oulu). Sammendrag på engelsk.
- 25 Kujanpää, Lassi (1997). *Lars Levi Laestadiusens saarnojen maahiskuva verrattuna Kaaresuvannon nomadien maahiskäsityksiin*. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 9 (Oulu). Sammendrag på engelsk.
- 26 Utdelt i auditoriet ved hans pastoralexamen i Härnösand i 1843.
- 27 Elgvin 2010, kap. 1-4.
- 28 Når en legger til detaljanalysen av 55 prekener i to tidligere undersøkelser, med forbehold om enkelte overlappinger, blir antallet detaljanalyserte prekener så stort at resultatene kan regnes som generaliserbare. Jf. Elgvin (2010):35.
- 29 Wikmark, Gunnar (1955). *Forum Theologicum. Årsbok för Härnösands stifts Teologiska sällskap* 12 (1956):75-81.
- 30 Berglund, Johan (1840). «Lappflickan.» *Nordisk Kyrko-Tidning* 1:261-264.
- 31 For en oversikt over ulike tolkninger, se Elgvin (2010):51, note 47.
- 32 Sundén, Hjalmar (1959). *Religionen och rollerna. Ett psykologiskt studium av fromheten* (Stockholm).
- 33 På finsk er det originalt å bruke superlativsformen *vanhin* (eldst) av adjektivet *vanha* (gammel) om Gud. Det vanlige er å bruke den komparative flertallsformen *vanhemmat* ('eldre') om foreldre. Men på samisk brukes det beslektede substantivet *vanhen* ('den gamle') om henholdsvis mor eller far. Læstadius' fortrolighet med samisk kan ha spilt en rolle for uttrykket *Taivaallinen Vanhin*. Uansett har det hatt en naturlig klangbunn både blant finsttalende og samisktalende. Elgvin (2010):241-242.
- 34 Elgvin (2010), kap. 7 om *Taivaallinen Vanhin* i Læstadius' metaforiske univers.
- 35 Jf. Elgvin (2010):138-139, 243-245, 420-421.
- 36 Jf. Elgvin (2010), kap. 3 om retorisk stil.
- 37 Young, Frances M. (2007). *Biblical Exegesis and the Formation of Christian Culture*. (New York):15-16.
- 38 Tilley, Maureen A. (1997). *The Bible in Christian North Africa. The Donatist World* (Minneapolis).
- 39 Young (2007).
- 40 På et tidlig stadium i arbeidet foretok jeg en egen analyse av Læstadius' 44 bevarte palmesøndags- og skrifteprekener for å teste ut dette. De har alle nattverden som tema. Analysen ble derfor også viktig for forståelsen av Læstadius' nattverdsyn, som behandles særskilt i avhandlingens kap. 13. På et senere stadium foretok jeg en systematisk kontrollanalyse av 22 prekener, utvalgt slik at de skulle dekke fortolkningen av ulike bibelske tekstgenrer: lignelser, metaforiske utsagn, analogier, underberetninger, samt andre bibelhistoriske fortellinger. Analysen bekreftet de tidligere funnene. I utvalget ble alle prekener over samme bibeltekst gransket og sammenlignet, dvs. alle prekener på visse søndager i kirkeåret. Elgvin (2010):177-195.
- 41 Om forsoningen, se Elgvin (2010), kap. 7.
- 42 Jf. Elgvin (2010):92. Her omtales bl.a. C.O. Rosenius i denne forbindelse.